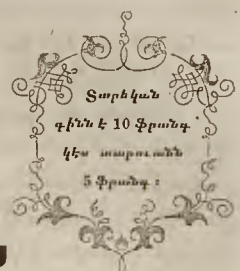

ԵՌՄՈՊ

Օ Ր Ա Գ Ի Ր Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն

Թ Ի Ի 16.

1858

Ս. ՀԱՏՈՐ

ՏԵՐԵՄԻ ԴԱՏԱԳՈՐԾԵԼԻՔ

Երբեմն կոմսուհին իր ուրույն համեմատ անկէ ետքը բոլոր իր մտադրութիւնը Սամարանկի գաղթականութիւնը ծաղկեցնելու դարձուց. յիսնէն աւելի դատապարտեալք մեծ գործունէութեամբ տներ ու մթերանոցներ շինելու կը ղեաղէին որոնց Բօլ իբրեւ ճարտարապետ եւ գործավար եղած էր: Անտրուզէն միւս գաղթականաց կ'առաջնորդէր նոր արտեր ու պարտեզներ շինելու եւ ճախճախուտ տեղերը չորցնելով՝ մշակութեան յարմար գետին ընելու: Իսկ ինքն Աւրորա իր երկու որդեգիրներովը գաղթականութեան հարկաւոր եղած զգեստները կը հոգար: Բոլոր գաղթականք աս աղնուական տիկնոջ իբրեւ իրենց թագուհւոյն կը հնազանդէին եւ անոր ամէն կարգադրութիւններն ու հրամանները փութով կը կատարէին: Ան վայրենի տեղը քիչ ժամանակ ետքը ծաղկեալ քաղաքի մը դառնալու մեծ յոյս կու տար: Ռեմոն կոմսը Սամարանկի գառնալէն ետքը Սիւրգուֆին քանի մ'անգամ նամակ գրած եւ անոր գաղթականութեան մէջ պատահած դէպքերուն վրայ տեղեկութիւններ տուած էր: Նաւապետն ասոնց պատասխաններն անմիջապէս մասնաւոր թղթաբերով մը Սամարանկ կը խրկէր: Այսպիսի թղթաբեր մը վերջին անգամ Աւ Աւրորա տիկին ուղղուած նամակ մը բերաւ որուն մէջ Սիւրգուֆ կը ծանուցանէր թէ ինք եւ իր նաւը մեծ վտանգի մէջ է, որովհետեւ անգղիական կառավարութիւնը զինքն սպաննողին կամ ողջ իրեն յանձնողին մեծ ստակի գումար մը խոստացած է. բայց կը յուսամ որ, կ'ըսէր, աս վտանգը շուտով կ'անցնի եւ ան ժամանակն իմ Սամարանկի բարեկամներուս այցելութիւն մը կ'ընեմ: Միանգամայն կը ծանուցանէր թէ ինքն Իլ տը Ֆրանս կըղ-

զւոյն կառավարին հետ 800,000 ֆրանգի դատ մ'ունի, որուն համար հարկ է Գաղղիա երթալ, եւ եթէ նոյն դատը վաստակի, որուն հաստատ յոյս ունի, Տաւիտոնին երկու դուստրներուն տասնական հազար ֆրանգ պիտ'որ տայ անոնց հօրն իրեն ըրած օգնութիւններուն հատուցում մ'ընելու համար¹:

Այդ ետքը գրեթէ երկու տարի Սիւրգուֆին վրայ ամենեւին լուր մը չլուեցաւ. աս ժամանակիս մէջ Սամարանկի գաղթականութիւնն իր վերջին պայծառութեան հասաւ, վայրենի վանտանգերին երբեք թիստոնեայ եւ գործօն քաղաքացի եղած էին. ամէն կողմ ընդարձակ ու բերրի արտեր տեսակ տեսակ բերքերով լեցուած կ'երեւային. ճեւացի ժիր պարտիզականաց բազմութիւն մը զանազան օգտակար եւ վաճառականութեան նիւթեր յառաջ բերող տնկեր կը մշակէին, եւ ան անկէնդան ծովածոցը հեռաւոր աշխարհաց նաւերու ժողովատեղի ըլլալու կը սկսէր:

Չով եւ պայծառ իրիկուն մըն էր, գաղթականք օրուան աշխատութենէն յոգնած՝ հովանաւոր ծառերու տակ կը հանգչէին. Աւրորա իր որդեգիրներուն եւ գաղթականութեան գլխաւոր անձանց հետ իր վարդաստանին մէջ նստած՝ Սիւրգուֆին վրայ կը խօսէր եւ անոր այսչափ ժամանակ նամակ չգրելուն պատճառին վրայ զանազան ենթադրութիւններ կ'ընէր: Նոյն ժամանակը ծովեզերք սպասող պահապանը մակուկի մը մօտենալը ծանոց. Ռեմոն ու Բօլ անմիջապէս իրենց զէնքերն առին ու ծովեզերք փութացին, իրենց ետեւէն զնաց նաեւ կոմսուհին իր դուստրներովը: Եկողը բարեկամ մը կ'երեւար. մակուկին գլուխը գաղղիական դրօշը յայտնի կը տեսնուէր: Երբ որ մակուկը բաւական յառաջ եկաւ գաղթականք անոր մէջ իրենց ծանօթ դէմք մը սկըսան նշամարել եւ քիչ մ'ետքն ամէնը միաբերան զՍիւրգուֆ ողջունեցին: Նաւապետը զուարթութեամբ

¹ Սիւրգուֆ աս դատն իրօք վաստակեցաւ եւ իր խոստումը կատարեց: Աս աւթով իր Գաղղիա գտնուած ժամանակը (1805) Նաբոլէոն կայսրը զինքն իրեն կանչեց եւ իր ըրած արտաքոյ կարգի քաջութիւններուն համար ուղեց իրեն ծովապետութեան պատիւ տալ, բայց Սիւրգուֆ հրաժարեցաւ եւ կայսրմէ պատուոյ սուր մ'ընդունեցաւ: Երբ որ քիչ մ'ետքը Պատուոյ լէգէոնին կարգն հաստատուեցաւ, Նաբոլէոն իրեն անոր մեծ խաչը շնորհեց:

ցամաք ելաւ եւ իր հին բարեկամներուն հետ ընկերացած՝ բնակարանը գնաց. ուր իրեն համար փառաւոր ընթրիք մը պատրաստուեցաւ: Աւորա հրամայեց որ նոյն իրիկուն նաեւ Գատապարտելոց առատ կերակուր եւ ծխախոտ բաժնուի, որպէս զի իրենք ալ իր հին բարեկամին ու պաշտպանին պցելութեան համար ուրախութիւն մ'ընեն:

Ընթրիքը կատարուելէն ետքը բոլոր ընկերութիւնն եւ գլխաւորաբար Աւորա կոմսուհին Սիւրգուֆին աղաչեցին որ իր վերջին ժամանակներս ըրած նշանաւոր գործքերը պատմէ:

Նաւապետն հետեւեալ կերպով սկսաւ իր պատմութիւնը:

Պզտիկ երկկայմ՝ նաւ մ'որ քսան նաւաստի եւ երկու պզտիկ թնդանթ ունէր, ուռուցեալ առագաստներով դէպ ի իլ տը Գրանս կը յառաջանար. իր նաւաստիներէն տասնուհինգը Պրըդայնցի, երեքը Բրովանցի, մէկը Ճենովացի եւ մէկը Փարիպի էին: Զանկարծ մեծ պատերազմական նաւ մը սկսաւ երեւալ՝ որ յաջող հովով ծովուն երեսէն կը սահէր եւ ծովական թունոյ մը պէս յառաջ կ'երթար: Երկկայմին նաւապետն անմիջապէս իր նաւն աս հսկային վրայ ուղղեց եւ անոր բաւական մօտենալէն ետքն յայտնի տեսաւ որ արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան նաւերէն մէկն էր բազմաթիւ նաւաստիներով ու զինուորներով լեցուած եւ իր կողերն երեսունուվեց մեծամեծ թնդանթներով զարդարուած: ... Այնպէս կ'երեւար թէ Գաւիթ ու Գուղիաթ ծովուն երեսն իրարու դէմ մենամարտելու ելած ըլլան: ... Երկկայմին նաւապետն ...

— Իր անունը դեռ մեղի չըսիք, ըսաւ Բօլ.

— Պատմութիւնս լմբնալէն ետքը նաւապետին անունն ալ կ'անուանեմ, պատասխանեց Սիւրգուֆ:

— Երկկայմին նաւապետն իր քսան նաւաստիներուն հրամայեց որ իրենց ղէնքերը պատրաստ բռնած՝ նաւուն ծածկը պահուին: Միայն ինքը ծածկին վրայ կանգուն կեցաւ, այնպէս որ «Պանսիանին», — այսպէս կ'անուանուէր թշնամոյն նաւը, — նաւաստիքը ղէնքն յայտնի կը տեսնէին եւ կը ծիծաղէին իր յիմարական յանդգնութեան վրայ որ պզտիկ ընկուղի փեճեկով մ'այնպէս համարձակ ան ահագին նաւին դէմ կ'երթար: Բայց աս յանդուգն յիմարն յանկարծ գողղիական դրօշը պարզեց, եւ իր քսան քաջերուն հրամայեց իրենց հրացաններն եւ երկու թնդանթներն արձակել, ետքն անմիջապէս թշնամոյն նաւը ճանկերով բռնել եւ հեղեղի պէս անոր մէջ յարձակիլ, թէպէտ եւ երկու հարիւրի չափ արի սպառազէններ իրենց դէմ շարուած կեցած էին: Ասոր համար հաղիւ թէ քսան քաջերն իրենց նաւապետին հետ Պանսիանին մէջ ոտք կոխեցին, թշնամոյն բազմութենէն պաշարուեցան եւ անոնց մէջ բոլորովին աներեւոյթ եղան:

Ենչուշտ աս քսաններն եւ իրենց հրամանատարը կը կորսուէին թէ արտաքոյ կարգի դիպուած

մը զիրենք վտանգէն չաղատէր: Առաջին հրացաններէն զարնուողները Պանսիանին նաւապետն եւ իր երկու տեղակալներն էին. ասով առանց առաջնորդի մնացած նաւաստիք քիչ մը ժամանակ շփոթեցան եւ անորոշ մնացին: Բայց կ'երեւայ թէ նշանով կամ նշանաբանով մ'անմիջապէս իրենց բռնելու ընթացքն որոշեցին, որովհետեւ ամէնը միաբան նաւուն երկրորդ յարկն իջան իրենց ութ ընկերներուն մօտենցելու ծածկին վրայ թող տալով: Երկկայմին նաւաստիները կարծեցին թէ յաղթութիւնը կատարեալ ստացած են, եւ սկսան ուրախութեան երգեր երգել: Սակայն նաւապետն իրենց ըսաւ.

— Մեծապէս կը սխալիք եթէ կը համարիք թէ թշնամին բոլորովին նուաճուած է. ես շատ նաւեր գիտեմ որոնք թշնամիէ առնուելէն ետքն իրենց նաւաստիքը նաւուն մէջ քաշուած եւ անկէ մեծ բռնութեամբ դուրս յարձակելով՝ իրենցմէ երեքստիկ աւելի թշնամին յաղթահարած ու նաւերը նորէն իրենց ձեռք ձգած են:

Նաւապետն աս ըսելէն ետքը նաւուն սանդղիւնէն վար ծռեցաւ եւ տեսաւ որ վարն երկու հարիւր նաւաստիք իրենց երկու առաջնորդ ընտրած՝ կը պատրաստուէին վեր ելլել եւ իրենց քսան թշնամիները տկար որդերու պէս ճմլել: Զապաղելու ատեն չկար. եւ իրօք ալ չյապաղուեցաւ: Նաւապետն անմիջապէս երկու թնդանթներ գնդակներով լեցընել ու սանդղիւն գլուխը բերել առաւ, եւ անոնց բերանը նաւուն մէջ ուղղելով՝ վարը գանուողներուն բարձրաձայն պոռաց.

— Օձեղ ձեր նաւուն հետ ծովուն տակը կ'իջեցնեմ եթէ ձեր ղէնքերն անյապաղ նաւուն պատուհաններէն ու թնդանթի ծակերէն դուրս չնետէք: Արդէն վառած պատրոյզը թնդանթի վառօգին մօտեցած էր: Նաւուն երկու կողերէն ճշմարիտ զինատարափ մը ծով թափուեցաւ. Պանսիանին նաւաստիքն նաեւ վերջին գանակը դուրս նետեցին: Ի վերայ այս ամենայնի երկու թնդանթներն իրենց տեղն անշարժ մնացին, որովհետեւ երկու հարիւր անգէն մարդիկ կրնային միշտ քսան զինեալներու վտանգաւոր ըլլալ: Նաւուն վարի կողմն ամենայն ինչ հանգարտ ու լուռ մնաց մինչեւ որ երկու նաւերն իլ տը Գրանս հասան: Արտաքոյ կարգի եղաւ կղզոյն բնակչաց ապշուածիւնն երբ որ բռնուած նաւուն փորէն երկու հարիւր գերեաց դուրս ելլելը տեսան: Ամենէն աւելի ուրախալին ան էր որ երկկայմ նաւն իր նաւաստիներէն եւ ոչ մէկ հօգի կորսնցուցած կամ ուրիշ վնաս մը կրած էր¹:

— Ստուգիւ գիւցաղնական գործք, ըսաւ Աւգոստա, բայց հիմայ ժամանակն է որ նաեւ նաւապետին անունն ըսէք:

— Տիկին, պատասխանեց Սիւրգուֆ, ան նաւապետը ձեր առաջին որդւոյն՝ որ Ռոպերտ պիտ'որ

¹ Աս պատմութիւնը, թէպէտ եւ անհաստատելի երեւայ, բոլորովին իր ամեն պարագաներովն ստույգ է:

կողմի, կնքահայր պիտ'որ ըլլայ¹: Բայց հիմայ հարկ է որ անիկայ ձեզի հրաժարական ողջոյնը տայ, որովհետեւ կարեւոր գործք մը ղեկքը կը ստիպէ փութով ճամբայ ելլել: Աս ըսելով աթոռէն ելաւ:

— Եւ ի՞նչ կը բաղձայինք ան կարեւոր գործքն իմանալ, ըսաւ Աւրորա կոմսուհին:

— Ձեզմէ ամենեւին բան մը չեմ կրնար ծածկել... ուստի լսեցէք. Վերջին անգամ անգղիական «Գէնդ», նաւը բռնեցի՝ որ երեսուն թնդանօթ կը կրէր: Ասոր մէջ գերմանացի տիկին մ'ալ կար որ ճամբայ ելած էր իր ամուսնոյն Սէն Ջըն զօրապետին քովն երթալու. խեղճն իսկզբան կարծեց որ ծովահեններու ձեռք ինկաւ, եւ արտաքոյ կարգի էր իր յուսահատութիւնը. սակայն վերջապէս կարող եղաց ղեկքն հանդարտեցընել ու խօսք տուի շուտով ղեկքն իր ամուսնոյն քով տանիլ: Աս գիշեր հարկ է ճամբայ ելլել:

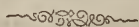
— Կաւարտեա, պատասխանեց կոմսուհին, դուք ամենայն կերպով Գաղղիան կը ներկայացընէք. մէկ ձեռքով քաջ դիւցապն իսկ միւսով վեհանքն աղանակական մըն էք... Ան միւսն ինձի տուէք եւ ամենքնիս մինչեւ ծովեզր ձեզի ընկերանանք:

Ինչպէս ընտանիքն ոտք ելան եւ Սիւրգուֆին ու կոմսուհոյն հետեւեցան:

— Որչափ փոխուեր են աս տեղերս, ըսաւ նաւապետն երթալու ժամանակ. Բնչ գեղեցիկ են աս արտերն ու պարտէզներն: Այս ամենայն, Տիկին ձեր արդիւնքն է. ձեր անունն ամէն ժամանակ միշտ օրհնութեամբ պիտ'որ յիշուի: Յառաջագոյն աս կողմերս մօտեցող նաւերն ուրիշ բան չէին գտներ, բայց եթէ կատաղի վագրներ եւ անշէն անապատներ. իսկ հիմայ եթէ դժբախտութեան պատահած կամ վտանգեալ նաւ մը հոս գայ, բարերար ասպնջականներ պիտ'որ գտնէ:

— Լսիկայ միայն իմ արդիւնքս չէ, կրկնեց Աւրորա, Ռեմմն կոմսը, Տէր Բօլ եւ Տէր Վանարուզէն իրենց անխոնջ աշխատութիւններովը մեծապէս նպաստ եղան:

Սիւրգուֆ ծովեզրը հասնելէն ետքն ամէն մէկ բարեկամներուն հրաժարական ողջոյնը տուաւ, եւ Աւրորային դառնալով՝ Տիկին, ըսաւ, յանուն Գաղղիայի ձեզի շնորհակալ եմ. Գուրբ աս տեղս ճամբայի դատապարտելոց համար ճշմարիտ դրախտ մը պատրաստեցէք:

ԵՐԿՐԻՆ ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԴՆԴՆԵՐ

(Շարունակութիւն եւ վերջ տես թիւ 15)

Եթէ ջուրն աշխարհքիս սկիզբէն մինչեւ հիմակ շարունակ ու անվերջ գործէր՝ քարերը փշոքեր ու խորունկ տեղերը նստեցընէր, հիմակ երկիրը բո-

¹ Աւրոստա օրիորդ տարիէ մը վեր Ռեմմն կոմսին, ինչպէս նաեւ իր քոյրը Բօլին ամուսինն եղած էր:

լորովին հարթ պիտ'որ ըլլար եւ ջրով բսլորովին ծածկուած: Սակայն ջրոյն հսկայական գործքեր գործած ատեն՝ կենդանական կրակն անգործ չկենար. Մէկ կողմանէ ինքն ալ երկրին կեղեւը ներքուստ կը թանձրացընէ՝ իր ջերմութիւնը հանքերու ու մետաղներու եռացած հալած դանէն քաշելով, կամ լաւ եւս, ջերմութիւնը դուրս տալով, որով հալած հանքերուն վերին երեսը կը սառի, բայց միւս կողմանէ ծովուն մէջ շինուած քարերն ալ կամ յանկարծական շարժերով եւ կամ կամայ կամայ ծովին երեսէն վեր կը հանէ: Աս եղանակաւ քանի մը ծովերու մէջէն կղզիներ ելած են այնպիսի ժամանակ մը, որ դեռ ապրող մարդիկ կրնային տեսնել: Գամաղագայի քով 1814ին ծովուն մէջէն յանկարծ 3000 ոտք բանձր կղզի մ'ելաւ: Ինչոս դեռին բերանը 60 մղոն երկայն եւ 16 մղոն լայն երկիր մը 1819ին երկրաշարժէ մը իր յառաջուան տեղէն 10 ոտք բարձրացաւ: Եւրոպայի հիւսիսային Արեւելեան ծովուն ափունքը վերջի 100 տարուան մէջ անդգալաբար խել մը ոտք բարձրացած են. ասոնց նման ուրիշ շատ օրինակներ կը բերէինք եթէ ընթերցողը ձանձրացընելու վախ չունենայինք: Ասկէց է որ շատ անգամ ծովու խեցեմարմիններն այնպիսի տեղեր կը գտնենք, որոնք ծովուն երեսէն շատ բարձր են ու լեռներ կը ձեւացընեն:

Երկիրը ծովէն բարձրանալուն ու ցամաք ըլլալուն պէս՝ դարձեալ օդին ու ջրին կրճող ու փշոռող աղբեցութեան տակը կ'իյնայ, դարձեալ կը փշոքի ու կը քայքայի եւ փշորներն ու խախտած քարերը հեղեղներու, անձրեւներու ու փոթորիկներու ձեռօք խորունկ տեղեր կը տարուին, ուր կամ նոր քիմիական փոփոխութիւն կրելով, կամ ուրիշ նիւթերու հետ խառնուելով եւ կամ առանց ամենեւին փոփոխութիւն մը կրելու, (որն որ շատ դժուարին է), նորէն իբրեւ միւր յատակը կը նստին, ու նոր կարգ ժայռեր կը կազմեն: Այսպէս երկրին մակերեսը լը անդադար փոփոխութեան մէջ է, բայց միշտ նոյնչափ սաստկութեամբ չէ, երբ որ թթուները դեռ շոգելից օդին ու ջրին մէջ էին, երբոր կենդանական կրակը աւելի սաստիկ էր ու երկրին կեղեւը դեռ աւելի բարակ՝ անշուշտ աս տարրներն աւելի աղբեցութիւն ունէին քան թէ հիմա:

Միայն ջրոյն մեքենական ջորութեանց համար կրնայ ըսուիլ որ երկրին պաղելէն ետքն աւելի զօրացան, որովհետեւ անկէց ետքը զանազան բարեխառնութիւններ ըլլալով՝ ջուրն ալ զանազան կերպարանք կ'առնուէ, երբեմն իրեւ հեղուկ երբեմն պինդ մարմնոյ պէս սառած՝ եւ երբեմն օդի պէս ցընդած: Եւ աս փոփոխութիւնները ամենամեծ մեքենական աղբեցութիւններն ունին: Միտ գնելու է որ ջուրն հեղուկ վիճակի մէջ ամենափոքր փշոռը կը բռնէ. իսկ սառելու ատեն բիւրեղներ կը կազմէ որոնք իրենց յարմար դիրքն առնելու համար կը տարածուին ու աւելի տեղ կը բռնեն: Աս տարածուելը երկրիս մակերեսութիւն վրայ այնչափ մեծ աղբեցութիւն ունի, որ ժամանակի ճշմարիտ ժամիք կրնայ ըսուիլ, որով կամայ կամայ ամբողջ լեռներ կը քայքային կ'իյնան: Ամառն իբրեւ անձրեւ իջած ու քարերու ծերպերու մէջ մտած ջուրը՝ ձմեռը սառելով բո-

նույն ժամանակ միջոցներն կ'ընդարձակեն ու ժայռը նաեւ կը ճաթեցնեն: Իսկ բեկորներն ետքէն լեռնէն վար կը թաւալին: Ասկէջ է որ լեռներուն ձորերն ու փոսերը դարձան քարերով ու հողերով կը լեցուին, եւ լեռներուն բարձրութիւնը ժամանակաւ կը նաւաղի: Աս եղանակաւ լեռներուն անհնարին խոշոր կտորներ ալ կը խախտին ու կամ իրենց ծանրութեամբ, կամ փութորիկներու եւ կամ հեղեղներու ձեռքը կ'առնուին ու ստորին հեռաւոր տեղեր կը տարուին, ուր այլատեսակ հողերու կամ ժայռերու մէջ կղզի մը կը ձեւացնեն՝ թափառական կոճղ անուամբ: Իսկ ջրին գետերուն, սահանքներու ձեռքը ինչպէս նաեւ ողողումներով ըրած աւերն ու փոփոխութիւններն ամէնուն ծանօթ են:

() Գին ու ծովին թթուները շատ նուազ ըլլալով՝ ժայռերէն առնուած ու ծով տարուած փշոր քարերն ալ շատ քիչ քիմիական փոփոխութիւններ կրելով յատակն իջած կարծրացած են: Նախնական կրին կազմութենէն ետքը, որ ժամանակը ծովը մաքրուեցաւ, բոլոր շինուած կարգ կարգ հողերը կամ պարզապէս ջրի մէջ լուծուող կրի ու կաւի կարգերն են, եւ կամ նոյն կրով ու կաւով ձեւփուած ու կպցուած որձաքարի (աւաղի) հատերէ շինուած աւազաքարեր, եւ կամ նոյնպէս կրով ու կաւով կըպցուած քարերու խոշոր կտորներ, որոնք քարանց կուտակութիւն (conglomerat) կ'ըսուին: Ասոնց գոյնն ու հաստատութիւնը կպցնող նիւթին տեսակէն է: Ասոր միտ գնելու որ կարգ կարգ ժայռերը որչափ նոր են կամ վեր են՝ այնչափ փխրուն են ու նուազ կարծրութիւն ունին, մինչեւ մակերեւոյթը բոլորովին փշրած հող է: Ասոր պատճառը մէյ մը քիմիական միաւորութեանց պակսութիւնն է, մէյ մը վրանին քիչ ծանրութիւն ունենալն է, մէյ մ'ալ իրենց նոր ըլլալն է, որ դեռ առջիններուն չափ ժամանակ չեն ունեցած կարծրանալու: Բայց ուր որ քիմիական զօրութիւնները մտած են բաւական կարծր քարեր յառաջ բերած են, ինչպէս են մակերեւութին մօտ եղած կրաքարերը:

Ինչպէս կ'ըլլայ, պիտի հարցնէ մէկը, որ երկրի կենդրոնը քաշուած ծածկուած կրակը երկրի մակերեւութին վրայ ասանկ փոփոխութիւններ յառաջ կը բերէ: Յայտնի է մեղի կաղերուն ու շոգիններուն զօրութիւնը. վառօդով ժայռեր կը փլցնենք, ու քաղաքներ օդը կը հասնենք, իսկ շոգւով անհնարին հաստութեամբ երկաթներ կը ճաթեցնենք, անհնարին ծանր բեռեր կը վերցնենք եւ թէ ջրի ու թէ ցամաքի վրայ քաղաքներ կը շարժենք կը տանինք: Բոլոր մեր գործատանց մեքենաները շարժողը շոգին չէ՞ մի: Նոյնը շատ անգամ մեծագոյն չափով երկրին տակն ալ կը գործէ: — Ինչպէս յառաջագոյն արդէն ըսած ենք երբոր հալած հանքերը սառելով՝ երկրին բոլորակը կեղեւը կազմուելու սկսաւ՝ նիւթերուն քովէ քով դալէն շատ տեղ պատառուածներ յառաջ եկան որոնցմէ ներսի հեղուկներն ու ձգտած կաղերը դուրս կը պորտկային, եւ ետքէն նոյն հեղուկները սառելով ծակերը կը գոցուէին: Ասիկա առանց մեծ յեղափոխութեան մը կ'ըլլար քանի որ կեղեւը դեռ բարակ էր. ետքէն թանձրու-

թիւնն անընդհատ աճելով՝ ալ Պղուտոնեան զօրութեանց կարելի չէր ասանկ դիւրաւ ճամբայ բանալը. ի հարկի պէտք էր մեծ բռնութիւն բանեցնել, ու վռլկանեան կամ հրաբխային զօրութիւններն օգնութեան առնել: Բայց ուստի է աս հարկը:

Կեղեւը թանձրացած ատեն՝ քարերուն կարգերը անհաւասար հանգամանաց մէջ էին. Պղուտոնեան վերին ժայռերը, որոնք ամենէն յառաջ սառեցան, ալ կատարեալ պնդացած էին եւ հեղուկ կենդրոնին բոլորակէն հաստատուն կամար մը կը ձեւացնէին առանց հեղուկը ճնշելու: Ասոր հակառակ աւելի խորունկ եղած կարգերը կամ ժայռերը՝ առաջիններէն ետքն հետզհետէ հեղուկ վիճակէն պնդացան: Աս գործողութեան ատենը նիւթերը բնականապէս անհաւասար եղանակաւ կը քաշուին, ինչպէս առջի ժայռերուն վրայ տեսանք: Եւ որովհետեւ վերի կողմը հաստատուն կեղեւին հետ կ'պած կ'ըլլան, չեն կրնար անոնցմէ բոլորովին բաժնուիլ, հապա կէս մը հեղուկին հետ հաստատուն մնալով վերինէն կը բաժնուին, կէս մ'ալ վերինէն հետ հաստատուն մնալով վարինէն կը բաժնուին եւ ասկէջ իրենց սառած ատենը զանազան ուղղութեամբ ու տարածութեամբ խռոչներն ու ճեղքուածներն յառաջ կը բերեն: Աս գործողութիւնը պղտիկ չափով մը կը տեսնենք մեր աչքին առջեւը սառած լաւաներուն ու երկաթի աղտերուն վրայ, որոնք ծակտիկներով լեցուն կ'ըլլան: Եւ թէ իրօք երկրի մէջը դեռ ահագին պարապ խռոչներ կան՝ ճոճանակով եղած փորձերով ապացուցապէս հաստատուած է: Աս պարապ միջոցներն ըստ մասին հետզհետէ լեցուեցան կէս մը ջրով, կէս մը կաղերով ու գոլորշիներով եւ կէս մ'ալ ետքէն մէջ մտած հանքերով:

Ինչպէս ծանօթ է, ջուրն այնչափ խորունկ կը մտնէ կ'իջնայ, մինչեւ որ անթափանցելի արգելքի մը հանդիպի: Ուստի Նեպտունեան ժայռերուն փոսերուն ինչպէս նաեւ Պղուտոնեան զանգուածներուն ճեղքուածներուն մէջէն դիւրաւ սաստիկ խռուկ տեղեր կը հասնի, ու ընդարձակ խռոչներու մէջ կը ժողովուի: Ասով նախ ջրին մէկ մասը երկրի մակերեւութէն աներեւոյթ կ'ըլլայ, որով ցամաք երկիրն աւելի կը տարածուի: Երկրորդ շատ խորունկ տեղերն իջած ջուրը կը տաքնայ ու շոգւոյ կը դառնայ, որն որ յառաջուան պէս գէպ ի վեր ելլելու ճամբայ դիւրաւ չգտնելով՝ արտաքոյ կարգի ձգտականութիւն կը ստանայ, սուլելով, մնչելով ու որոտալով գրացի խռոչներուն մէջ կը մտնէ կը պտուտի, երկիրը կը դողացնէ կը շարժէ, ընդարձակ դաւառներ կը բարձրացնէ ամպերէն վեր կը հանէ, մինչեւ որ կամ (պաղելով կամ ուրիշ եղանակաւ) ձգտականութիւնը կորսնցնէ եւ կամ բռնութեամբ երկիրը պատռելով իրեն ճամբայ բանայ ու ահագին գոչմամբ շոգինները, կաղերն ու անոնց հետ ուրիշ քրէական նիւթեր (լաւաներ) դուրս նետէ:

Աս երեւոյթներն յառաջագոյն աւելի յաճախ

էին, երբ որ ջրոյն ու կենդանական կրակին անջուր-
տը դեռ շատ թանձր էր եւ մէջը մտած շողիներն ու
կազերը դուրս ելելու որոշ ծամբայ մը չունէին: Հիմակ
հրաբուխ լեռները՝ Աղբաւ. Հումպուտ երեւելի եւ-
կրախօսին բացատրութեամբն ըսելու համար, երկրիս
“յապահօլութեան դռնակներն”, են: Մեքենագէտ
ընթերցողը պիտի գիտնայ որ շոգեշարժ մեքենանե-
րուն կաթսային վրայ ծակ մը կ'ըլլայ, որն որ շոգ-
ւոյն չափէն աւելի ձգտականութիւն ունեցած ատեն
ինք իրենը կը բացուի, եւ անկէջ աւելորդ շոգին դուրս
ելլելով կաթսան ճաթելէն կ'ազատի: Ասանկ են
նաեւ հիմակուան հրաբուխները: Եթէ երկրին մէջ
վերի ըսուած եղանակաւ ջուր մտնելու ու շոգի
դառնալու ըլլայ՝ ի սկզբան քիչ մ'աստիճանով կը
պտտի, որոտումներ ու շարժեր կը պատճառէ, բայց
շուտով դուրս ելլելու ճանքան կը գտնէ ու կրակով
ու լաւաներով դուրս կը յարձակի: Հիմա նոր ճամ-
բայ բանալը կամ նոր հրաբուխ մը երեւան ելլելը
շատ քիչ կը պատահի:

Հրաբուխ լեռներէն ելած լաւաները՝ կամ Պղու-
տոնեան ժայռերէն եւ կամ անոնց տակն եղած հրա-
ցեալ ու հեղուկ քրեական նիւթերէն (այսինքն պա-
ղաղէ, տրաքիդէ, մելափիրէ եւ այլն) կազմուած
են մետաղներու զօրաւոր խառնուրդով: Աս լաւաներն
առատութեամբ դուրս ելլելով լեռան բոլորտիկը կը
տարածուին, անոր հովիտներու մէջ կ'իջնան կը գի-
լուին ու նեպտունեան ժայռերու վրայ վուկանեան
կամ հրածին ժայռեր կը ձեւացնեն:

Բայց հրաբուխներն իրենց դուրս ժայթքածնե-
րով նոր նիւթ միայն չեն աւելցնել, դրացի քա-
րերու ներքին կապին ալ կը թափանցեն, ու քիմիա-
պէս կ'ազդեն: Նախ եւ յառաջ դուրս ելած հրա-
ցեալ ու լոյծ լաւաներն իրենց տաքութեամբ միայն
դրացի ժայռերուն վրայ մեծ փոփոխութիւն յա-
ռաջ կը բերեն: Կրաքարը հաղարաւոր ոտք տարա-
ծութեամբ զարմանալի եղանակաւ կը բերեղանայ:
Իրլանտային վերաբերեալ Ռապլին կղզւոյն վրայ կը
տեսնուի, որ պաղաղի անցքերու կամ երակներու
քով եղած կաւիճը բերեղակերպ մարմնի դարձած
է, մանրացուցով տեսնուող մանր բուստերը՝ ման-
րացուցով տեսնուող մանր բերեղներու կուտակու-
թիւն մ'եղած են, որոնց վրայ գործարանաւոր կաղ-
մութեան եւ ոչ հետքը մնացած է: Նոյն լաւաներու
տաքութենէն կաւուտ աւազաքարը երբեմն կը թրծի,
այսինքն կէս մը կը հալի, եւ երբեմն բոլորովին կը հա-
լի ու կ'ապակենայ: Հրաբուխներու աս եղանակաւ
պատճառած հրային կերպարանափոխութիւնները շատ
են, բայց քիմիական փոփոխութիւններն ալ քիչ չեն:
Ինչպէս ըսած ենք՝ լաւաներուն հետ, եւ առանց անոնց
ալ, հրաբուխներէն առատ ջրոյ ջերմ շոգի ու զանա-
զան կազեր ալ կ'ելլեն, ինչպէս քլորախառն ջրածին,
ածխոյ թթու, եւ գլխաւորաբար ջրացած ծծումբ, որն
որ ետքէն ռքստանալով ծծմբոյ թթու (սուլֆուր) կ'ըլ-
լայ: Ասոնք հազարաւոր տարիներ ասանկ շարունակ

ելլելով՝ բոլորտին եղած ժայռերն ինչ փոփոխու-
թիւններ չեն կրեր: Նախ եւ յառաջ իրենց մէջն
եղած ցնդական կազերը կամ նիւթերը տաքութենէն
դուրս կ'ելլեն կ'արձակուին, ու իրենք թէ՛ գոյնը կը
փոխեն եւ թէ՛ աւելի հաստատութիւն մը կ'առնուն:
Բայց երբեմն ալ շոգիներուն ազդեցութենէն իրենց
հաստատութիւնը կը կորսնցնեն փխրուն կ'ըլլան:
Ասկէջ դատ կազերուն հետ միանալով նոր հանք մը
կ'ըլլան, զոր օրինակ կրաքարը ծծումբին հետ միա-
նալով բերեղացած գաճ կ'ըլլայ, որն որ եթէ տա-
քութենէն իր մէջն եղած ջուրը կորսնցնելու ըլ-
լայ՝ անհիգրիդ ըսուած քարին կը դառնայ: Նոյնպէս
կրի հողը ածխաթթու մագնեսիտային հետ միանալով
թափանցիկ ճերմակ տոլմիդ կամ դառն կիր ըսուած
քարը կ'ըլլայ, որն որ ընդարձակ լեռներ կը կազմէ:
Բոլոր քիմիական փոփոխութիւնները մէկիկ մէկիկ
յառաջ բերելը թերթիս էջերը չեն ներեր: Բայց
այս ետքի քիմիական կերպարանափոխութիւնները,
որոնք հրաբուխներուն քովերը կը տեսնուին, հան-
քային ազդիւններու ձեռք ալ կ'ըլլան, որովհե-
տեւ ասոնք ալ աս տեսակ կազեր ու թթուներ ունին:

Աս եղանակաւ երկու մեծ ճարտարապետները
ջուրն ու կրակը քիմիական ինչպէս նաեւ մեքենական
զօրութեանց ձեռք փոփոխակի աւրելով ու շինելով
երկրիս ահեղ ու սքանչելի շէնքը շինեցին եւ դեռ կը
շինեն: Միշտ երկուքը մէկտեղ են եւ երկուքն ալ
հաւասարապէս գործակից եղած են, ոչ մէկը միայն
աւրելով եւ ոչ միւսը միայն շինելով, այլ երկուքն ալ
հաւասարապէս թէ՛ աւրելով եւ թէ՛ շինելով: Երբեմն
երկու զօրաւոր կողմնակցութիւններ կային, որոնցմէ
մէկը երկրիս շէնքը մէկ ճարտարապետին՝ ջրին միայն
կու տար ու ինք զինք Նեպտունեան կ'անուանէր, իսկ
միւսը՝ միայն միւս ճարտարապետին՝ կրակին կու տար,
ու վուկանեան կամ հեփեստեան անուն կը կրէր:
Ժամանակը ցուցուց որ երկու կողմնակցութիւններն
ալ շէնքին միայն մէկ մասը կը տեսնէին: Ամբողջ
տեսնողն անմիջապէս երկու ճարտարապետին ձեռքը
վրան կը ճանչնայ:

Ճ

ԱՐՈՐԵՍՏԱՅԻՆ

Արոտեստով ձուկ խաղացողներու եւ սնունդանէրու կերպ:

Վրանի մը տարիէ ի վեր Գաղղիայի, եւ Անգլիայի մէջ
սկսած են մասնաւոր արուեստական կերպով մը ձկներ շառ-
ցնել: Աս կերպ ձկնաբուծութիւնն արդէն անցած դարուն
մէջ Գերմանացոց ծանօթ էր, սակայն մինչեւ աս դարս
շատ քիչ տեղ ի գործ կը դրուէր, եւ հազիւ 1848ին Գաղ-
ղիական կառավարութեան ջանքով սկսաւ հասարակ ըլ-
լալ: Ձկնաբուծութեան արուեստը շատ յառաջ տարաւ եւ
կատարելագործեց Միլէ գաղղիացի անտառապետը, եւ իր
գտած կերպով հիմայ թէ՛ Գաղղիա թէ՛ Անգլիա եւ թէ՛
Հորանտա ձուկ ածեցնելու մեծամեծ հիմնարկութիւն-
ներ հաստատուած են, որոնց մէջ ձկներն հետեւեալ
կերպով կը բաղմնացուին:

Չկանց ձու ամեկը ժամանակները քանի մը սերմնաւոր (արու) քանի մ'ալ ձուաւոր (էգ) ձգեր կ'առնուն եւ մեծ սերմնարանաց (մեծ ամաններու) մէջ կը պահեն: Աս սերմնարաններն երկու յատակ կ'ունենան որոնց վերինը բարակ ճիւղերէ հիւսուած վանդակի ձեւ ունի, իսկ վարինը մագէ մագ մըն է: Աս երկու յատակները ձկերուն իրենց ձուն դիւրաւ ամեկը կ'օգնէ, որովհետեւ ձուաւոր ձուկը ճիւղէ վանդակին քսուելով իր ձուերը դիւրութեամբ կ'ածէ՝ որոնք վանդակին ծակերէն վարի մագաձեւ յատակին վրայ կ'իյնան ու սերմնաւորները զանոնք (ձուերը) կը բեղմնաւորեն ինչպէս որ բնութեան մէջ կը պատահի: Բեղմնաւորութիւնը կատարուելէն ետքը ջուրը սուսը վայրկեան հանգարտ թող կու տան, եւ ետքը ձկնարանաց մէջ կը պարպեն ուր ձուերը կը կենդանան ու ձկի կերպարանք կ'առնուն: Աւելի հասարակ է հետեւեալ կերպը:

Ձկերուն սերման եւ ձուին հասունացած ժամանակը, մաքուր սկաւառակ կամ արծնած (արլը) աման մը կ'առնուն, որոնց բերանն ու յատակն իրարու հաւասար կ'ըլլայ, որպէս զի ձուերն որչափ կարելի է տարածուին եւ իրարու վրայ չգան, զանոնք մաքուր ջրով կը լեցնեն. եւ ձախ ձեռքով ձուաւոր (էգ) ձկի մը գլխէն ու կուրծքին թեւերէն վերէն վար շիտակ ամանին վրայ կը բռնեն: Հասարակօրէն այսպէս բռնելով՝ ձուերն իրենց բնական ծանրութեամբ ձկան փորէն դուրս ջրին մէջ կը թափին: Եթէ չեն թափիր, ձուկը բռնողն իր ուղիքէն բխող մատովն ու ցուցամատովն մեղմով անոր փորին վարի կողմը կը շփէ. իսկ եթէ ասով ալ ձուերը չեն թափուիր, ձուկը նորէն ձկնարանին մէջ կը թողուն եւ քանի մ'օր ետքը նոյն գործողութիւնը նորէն կը կրկնեն. որովհետեւ ձկերն ալ թռչող պէս իրենց ձուերը մէկ օրուան մէջ չեն կրնար ամեկ, այլ շատ օրեր եւ երբեմն քանի մը շաբաթ հարկաւոր է մինչեւ որ իրենց բոլոր ձուերը դուրս հանեն: Սերմնաւոր ձուին ալ մի եւ նոյն ժամանակ եւ նոյն կերպով ամանին վրայ բռնելով՝ սերմն անոր մէջ կը վազցնեն, որ ձուերուն հետ կը միանայ եւ զանոնք կը բեղմնաւորէ:

Սկաւառակին մէջ լեցումը ջրին տաքութիւնը ձկերուն ձու ամեկը ժամանակին համեմատ աւելի կամ նուազ կ'ըլլայ, որովհետեւ բեղմնաւորութեան համար որոշեալ տաքութեան աստիճան մը հարկաւոր է: Գարդիայի մէջ եղած զանազան փորձեր ցուցուցած են թէ ձեմեռը ձու ամող ձկերուն համար 3 մինչեւ 4½ Ռէսմիւրի աստիճան տաքութիւն ունեցող ջուր, գարնան սկիզբն ամողներուն համար 6 մինչեւ 8, իսկ ամառն ամողներուն համար 16 մինչեւ 20 աստիճան տաք ջուր հարկաւոր է:

Բեղմնաւորութեան աղէկ յաջողութուն համար անհրաժեշտ հարկաւոր է ձուերն ու սերմը մի եւ նոյն ժամանակ սկաւառակին մէջ թափել կամ վազցնել, որովհետեւ սերմը շատ շուտ իր զօրութիւնը կը կորսնցնէ. եւ եթէ անմիջապէս ձուին հետ չմիանար, ալ զանկիպ բեղմնաւորելու չկրնար գործածուիլ: Ասն զի ձուերն իրենց նոր ամուած ժամանակին հազիւ աչքի երեւալու խիժային նիւթով մը պատած են, որ իրենց ջրին գալձէն քանի մը մանրերկրորդ ետքը կը սկսի մեծնալ, որով բեղմնաւորիչ հիւթը (սերմը) կարող չ'ըլլար ձուին մօտենալ: Աս արգելքը գէթ ըստ մասին վերջընելու համար հարկ է ձուերը նկարչի վրձնով մը շարժել, բայց զգուշանալով որ անոնց վրայի խիժային մորթը չպատուի, որով բոլորովն անբեղմնաւորելի կ'ըլլան:

Ձուերը բեղմնաւորուելէն անմիջապէս ետքը զանոնք ձկնարանաց մէջ կը գնեն, որոնք հետեւեալ կերպով շնուած են: Մեծ հողէ ամանի մը յատակը, որ 20—25 լիտր ջուր կ'առնու, քանի մը կարգ պզտիկ խճաքար (շաշլը) աւազ եւ ամխոյ փոշի գրուած է ջուրը զտելու համար: Զգտուած ջուրն աս ամանէն ծորակով (խաւաթ) մ'ուրիշ արծնած հողէ ամանի մէջ կը վաղէ եւ անկէ դարձեալ ուրիշ ծորակով մեծ տակառի (լալա) մէջ կը փոխուի: Բեղմնաւորուած ձուերը ձիւմնագէ հիւսուած տափակ կողովներու (սէլէ) մէջ գնելով աս տակառներուն մէջ կը գնեն, այնպէս որ միայն անոնց (կողովներուն) վերին եզերքը ջրին դուրս կը մնան: Աս ամբողջ կազմածը խրճիթի մը մէջ կը դրուի որ ամէն կողմանէ պատուհաններ ունի որպէս զի անոնցմէ օդ, լոյս եւ ջերմութիւններս մանեն եւ անկենդան ձուեր կենդանացնեն:

Չուց բեղմնաւորուելէն քիչ մ'ետքն անոնց վրայ փոփոխութիւն մը կը նշմարուի. իրենց մէջն նիւթը կը սկսի պզտորիլ եւ իրենց նոր ամուած ժամանակն ունեցած թափանցիկութիւնը կը կորսնցնեն: Բայց կամայ կամայ դարձեալ կը զտուին եւ թափանցիկ կ'ըլլան: Աս փոփոխութիւնն իսկզբան՝ մանաւանդ քանի մը տեսակ ձկանց ձուերուն վրայ պարզ աչքով տեսնել կարելի չէ, սակայն մանրացուցով մը յայտնի կը տեսնուին: Ան ձուերուն մէջ՝ որոնք արու ձկան սերմով բեղմնաւորուած են, քիչ մը ժամանակ ետքն աղեղնաձեւ գիծ մը կը սկսի երեւալ. ասոր երեւան ելլելու ժամանակը՝ ձկանց տեսակէն եւ ձուերուն գտնուած ջրին ջերմութեան աստիճանէն կախում ունի: Աս գիծը հեղահեղ կը մեծնայ, իր ծայրերէն մէկը կ'երկնայ եւ ձկան պոչը կը կազմէ, իսկ միւս ծայրը թիակի ձեւով կը լայնայ եւ գլխու ձեւ կ'առնու. ասոր վրայ ձկնկին աչուրներն իրեր երկու ամենափոքր գործ բծեր յայտնի կը սկսին երեւալ: Որչափ որ ձկնկինները ձուին մէջ կը կերպաւորուին, այնչափ աւելի իրենց շարժումը, պարզ աչքով ալ յայտնի տեսնուելու կը սկսի. աս շարժման զօրութեամբ զերենք պատող խիժային մորթը կը պատուի եւ իրենց մէկ մասը դուրս կ'ելլէ, եւ ձկան բրած ճիւղով քանի մը ժամ ետքը նոյն մորթն իրենց մարմնէն բոլորովն կը բաժնուի:

Ձուերուն բեղմնաւորութենէն մինչեւ իրենց կենդանանալն ու ձկան կերպարանք առնուիլն անցած ժամանակը ձկանց տեսակին համեմատ զանազան է. ոմանք 8 օրուան մէջ կը կենդանան, ոմանք 10—15 օրուան մէջ, իսկ ոմանք 1½ մինչեւ երկու ամիս կ'ուզեն: Սակայն ձուց շուտ կենդանանալուն կամ ձկանալուն շատ կ'օգնէ իրենց գրտնուած ջրին տաքութեան աստիճանը: Մի եւ նոյն տեսակ ձկան ձուն արեւի տակ գրուած եւ անփոփոխ մնացած ջրին մէջ 8—9 օրէն կը ձկանան, իսկ շքի մէջ գրուած եւ յաճախ նորոգուած ջրի մէջ հազիւ 18—20 օրուան մէջ:

Ձուերը մինչեւ իրենց ձկանալու ժամանակը մեծ մտադրութիւն ու խնամք կ'ուզեն: Գլխաւորաբար ձկնաբոյժները փոթ կը տանին որ ձուերն իրարու վրայ չգիլուին այլ մագէ կողովներուն յատակը տարածուին, վասն զի իրարու վրայ գիլուած ձուերը կենդանանալու համար շատ երկայն ժամանակ կ'ուզեն, եւ շատ անգամ ամենեւին չեն կենդանանար: Երբեմն ձուց մէկըանին տապականելով կը սկսին իրենց մօտաւոր ձուերն ալ տապականել, եւ եթէ անոնց վրայ չհսկուի եւ աւրուածները դուրս չհանուին ամէն ձուերը կը կորսնան: Երկրորդ մտադրութիւն ընելու բանը ջրին ջերմութիւնը միշտ հաւասար պահելն է, որուն համար

խրճթին պատուհաններն ըստ հարկաւորութեան պէտք է բանալ կամ դռնէլ եւ կամ ջրին մէջ տաք կամ պաղ նոր ջուր լեցնել: Չկիրկները դիւրեւ պատող մորթէն ազատելէն ետքը քիչ մը ժամանակ կերակրոյ հարկաւորութիւն չունին, փասն զի ձուերուն կեղեւին մէջ իրենց սնունդը կը գտնեն: Բայց երբ որ աս սննդաբար հիւթը կը սպառի, կը սկսին դանտը արուեստով կերակրել: Ասոր համար կամ ձկնիկներն անմիջապէս ան աւաղանաց կամ լճերու մէջ կը դրուին որոնք իրենց բնակութեան համար որոշուած են, եւ կամ մասնաւոր կերպով շնուած դարմանարաններու մէջ կը դրուին: Առաջին կերպով ձկներն իրենց կերակուրն անձամբ կը գտնեն, իսկ դարմանարանաց մէջ հարկ է որ ձկնաբոյժը զանոնք կերակրէ: Յայտնի է որ ձկնիկներուն տըրուած կերակուրն իրենց բնական կերակրոյն նման պէտք է ըլլայ, ուստի եւ անոնց՝ որոնք ջրային խտերով ու միջատներով կ'ապրին, այսպիսի խտեր եւ սրգեր պէտք է տալ: Սակայն աս քեւտակներուն նաեւ եփուած եւ մանրած ոլոս (պիւլէթա), հաց, մանրած կտաւատի (շիւէն Թոմսոն) խմոր եւ այլն կրնայ տրուիլ: Իսկ ան ձկներուն որոնց կերակուրն ուրիշ տեսակ ձկեր են, բեղմնաւորուած ձկնիկի թ եւ կամ ձուէն նոր ելած պղտիկ ձկնիկներ, եւ էթէ ասոնք չեն գտնուիր, եփուած եւ մանրած միւս տալու է: Միայն թէ երբեմն երբեմն ջուրն աս մտերու մնացորդներէն պէտք է մաքրել:

Այսպիսի արուեստական կերպով թէ ծովի եւ թէ գետի ձկերը մեծ բազմութեամբ կ'աճին եւ շատ չահարեր են, մասնաւոր հիմակտան ժամանակա որ շողեռաները ծովերու եւ գետերու մէջ յաճախելով, թէ ձուերուն եւ թէ պղտիկ ձկնիկներուն մեծ վնաս կու տան եւ շատ տեղեր ձկերուն նուաղելուն պատճառ կ'ըլլան:

ԾԱՂԿԻ ՄՇԱԿՈՒԹԵԱՆ

Գարդենի (Gardenia).

Ծաղկանոցի թուի մըն է եւ իր գեղեցիկ անուշահոտ ծաղիկն համար Եւրոպայի ամէն կողմը կը մշակուի: Գլխաւոր տեսակներն են. Ծաղկաբեր Գ. (G. florida). որուն բուն տեղն արեւելեան Հնդկաստանն է. սունկը մշառ դալար եւ մաշկանման տերեւներ եւ մեծ, սպիտակագոյն եւ գեղեցիկ հոտով ծաղիկ ունի, որոնք ճիւղերուն ծայրերը կը բացուին: Ասոր բարդ ծաղկով տեսակը շատ յարգի է: Տնկերը չափաւոր մեծութեամբ բնականներու մէջ կը աճուի եւ ծաղկանոցաց ու ջերմանոցաց մէջ կը պահուին. միայն ամառուան տաք ամիսները պարտեղին մէջ ցուրտ հովերէ պաշտպանեալ տեղ մը պէտք է դնել եւ չափաւոր ջուր տալ: Իրենց հողը պարարտ բայց աւաղով խառն պէտք է ըլլայ. երկու տարին մէկ անգամ ծաղիկի ժամանակն անցնելէն ետքը տնկերն աւելի մեծ բնականի մէջ տնկելու է: Գարդենին ձմեռը 10—12 աստիճան տաքութիւն ունեցող խոց կամ ջերմանոց եւ առատ լոյս կ'ուզէ. բայց ասիկէ աւելի տաքութիւն եւ մանաւանդ չափէն աւելի խոնաւութիւն չիկրնար կրել: Գեղաւոր Գ. (G. mussaenda formosa). Գարդաճենայի անտառներուն մէջ բուսող գեղեցիկ տունի մըն է, որուն ձագարածեւ ճերմակ եւ անկոթ ծաղիկները մէյմէկ հատ տերեւներուն անկիւնն ու ճիւղերուն ծայրը կը գտնուին: — Թունեբեր Գ. (G. Thun-

bergia). Աստուծոյ ծառի նման աճում ունի եւ հասարակօրէն 6—8 ոտք երկայն կ'ըլլայ. անուշահոտ գեղեցիկ ծաղիկները ճիւղերուն ծայրը կը բացուին, ու ճերմակ գոյն եւ սկաւառակի ձեւ ունին: Իր բուն տեղը Բարեյուսոյ հրաւանդանն է: Թէ աղուբայով եւ թէ սերմով կրնայ բազմացուիլ: Սերմը կախող հողով լեցուած բնականի մէջ պէտք է ցանել, եւ դանիկայ մինչեւ եզրը տաք ածուի մը մէջ թաղել: Իսկզբան հողին երեսը մամուլ ծածկելու է մինչեւ որ սերմերը բուսնելու սկսին. անկէ ետքը մամուռը պէտք է վերցնել եւ հողը քիչ մը թրջել: Աղուբայի ճիւղերը մայր տնկերուն բնականի փոխելու ժամանակը կտրելու եւ մէյմէկ հատ առանձին բնականներու մէջ տնկելու է. ասոնց հողն անտառի հողի, քիչ մը բարակ կուի եւ երեք մասին մէկ մաս գետի աւաղի խառնուրդ պէտք է ըլլալ: Երբ որ արմատներն բնականին հողը բոլորովին կը լեցնեն, ծաղիկի ժամանակն անցնելէն ետքը տնկերն աւելի մեծ բնականներու մէջ պէտք է տնկել եւ հողը փոխել: Ամառը զիւրեք այնչափ ժամանակ պարտեղը դնելու է մինչեւ որ ծաղիկի կոկոններն սկսին երեւալ, անկէ ետքը կէսօրուան արեւ տեսնող խցի մը պատուհաններուն առջեւ պէտք է բերել եւ յաճախ ջրել: Աս տեսակ Գարդենին 0—8 աստիճան տաքութիւն ունեցող խցի մը մէջ կրնայ ձմերել. սակայն աս ժամանակա շատ քիչ ջուր տալու է եւ տնկերը փաշէն պէտք է պաշտպանել՝ որ իրենց շատ վնասակար է:

Հաւաւիգի (Erica).

Հաւաւիգին որ հիմայ Եւրոպայի մէջ 300էն աւելի իրենց ծաղկով իրարմէ զանազան տեսակներ ունի, տաք երկրներու եւ զլխաւորաբար Բարեյուսոյ հրաւանդանի թուի մըն է, եւ աս պատճառաւ բնականի մէջ կը մշակուի: Իր մշակութիւնը շատ հոգ ու մտադրութիւն կը պահանջէ: Հողը փոսած տերեւի կամ փայտի՝ հող պէտք է ըլլալ, որուն մէջ նաեւ քիչ մ'աւաղ եւ ութ մասին մէկ մաս պարարտ հող պէտք է խառնել: Հասարակ պարտեղի հողի մէջ ամենեւին չիկրնար աճիլ: Ամառը պարտեղի կամ աղատ օդի մէջ շուրջ տեղ մը դնելու է եւ տաք օրեր յաճախ պէտք է ջրել, այնպէս որ հողն բնականին մէջ միշտ թաց մնայ: Սակայն չափէն աւելի թացութիւնն ալ տնկերուն կը վնասէ, ուստի պէտք է նայիլ որ ջուրը հողէն դիւրաւ անցնի եւ բնականին ծաղկէն դուրս վազէ: Աս բանս դիւրացնելու համար բնականին յատակը կարգ մը խճաքար (շատ պրզափի քարի կտորներ) պէտք է դնել: Կոյնպէս տնկերուն բնականի կամ հողը փոխելու ժամանակ, հողը շատ պնդելու է: Չմեռն տնկերը ծաղկանոցներու կամ տաք խցերու մէջ կը դրուի, ուր 1 մինչեւ 6 աստիճան տաքութիւն, առատ լոյս եւ կարելի եղածին չափ յաճախ նոր օդ կ'ուզեն. իսկ ջուր միայն այնչափ որ հողը բոլորովին չչորնայ:

Հաւաւիգին կամ սերմով եւ կամ աղուբայով կը բազմանայ: Սերմն բնականներու մէջ շատ ցանցաւ պէտք է ցանել, վրան բարակ կտրուած մամուռ տարածել, եւ բնականները ջերմանոցի մէջ դնել: Երբ որ բուսնելու կը սկսին, կամայ կամայ մատաղ տնկերն օդի վարժեցնելու

¹ Փոսած փայտի հողն անտառներու մէջ կտրուած ծառի բներուն մէջ կը գտնուի, ուր անձրեւը փայտին մէջ մտնելով՝ զանիկայ կը փոստեցնէ եւ կատարեալ սեւ հող մը կը դարձնէ: Աս հողը շատ տեսակ տնկերուն մշակութեան համար անհրաժեշտ հարկաւոր է:

բայց միշտ շուք տեղ գնելու է: Աղուրան տարւոյն զանազան ժամանակներն եւ գլխավորաբար աշխատելով կամ փայտահորով լեցուած ընծանակներու մէջ պէտք է անկել, որուն յատուկ կարգ մը պղտիկ խճաքար լեցրելու եւ ծաղկանոցի մէջ գնելու է. ընծանակներուն վրայ ապակոյ կտուրով մը պէտք է ծածկել, բայց ամէն օր անոր վրայ ժողովուած խոնավութիւնը կամ քրտինքը պէտք է սրբել, որպէս զի աղուրանները չափէն աւելի խոնավութիւն չունենան եւ չփտան: Աղուրայի շուտով աճման շատ օգուտ կ'ընէ հողին երեսը բարակ կտրտած մամուլ ծածկելը: Հաւամրոգին շատ մեծ ընծանակ չուզեր, սակայն իր հողն ամէն տարի փոխելու է:

ՄԱՆՐԱՆՈՒՐԷ ԵՒ ԶՈՒՍՐԺԱՆԻՐ

Այլանդակ կտակ մը:

Անգղիայի ատենակալաց խորհուրդն աս օրերս երեւելի դատ մ'որոշելու զբաղած է, որ անգղիական այլանդակութեան նոր ապացոյց մըն է: Անցած դարուն դէպ ի վերջերք Բեյքեր Թեյլուսըն անուամբ հարուստ վաճառական մ'իր ունեցած ստանդարտ ուղեց իմանալ եւ հաշուեգիրքը քննելով՝ անոր մէջ 600,000 սղերին պատրաստ ստակ եւ տարին 4500 սղերին մուտք բերող հաստատուն կայրածներ գտաւ, որով ընդ աւանդին իր տարեկան մուտքն 30,000 սղերին (4½ միլիոն օսմանեան դահեկան) կը հասներ: Աս գումարը բաւական էր իր երեք որդւոցն աղէկ ապագայ մը պատրաստելու: Սակայն վաճառականին ասիկայ բաւական չերեցաւ. ինքն ուղեց Անգղիայի մէջ երեք այսպիսի ընտանիք հիմնել՝ որոնք իրենց հարստութեամբը նոյն երկրին մէջ իրենց հաւասարը չունենան: Ուստի այլանդակ կտակ մ'ըրաւ որ իր մահուանէն ետքը (61 տարի յառաջ) բացուելով՝ մէջն հետեւեալ որոշումները գրուեցան: Իր հարստութիւնն ոչ իր որդիքն եւ ոչ ալ իր թոռաներն որոնք իր մահուան ժամանակ 6 էին, պիտ'որ ժառանգէին այլ գործակալութեան մը պիտ'որ յանցնուէր եւ ամէն տարի անոր շահն եւ շահին շահը վրան աւելցուելով պիտ'որ աճէր մինչեւ որ իր երեք որդիքն եւ 6 թոռները մեռնէին: Անկէ ետքը բովանդակ գումարն երեք հաւասար մաս պիտ'որ բաժնուէին եւ իր արու թոռանց թոռներուն մէջէն երեք ամենէն երեցներուն պիտ'որ տրուէր: Արտակազիրն աս զարմանալի որոշման վերջն աս ալ աւելցուցած էր, Որովհետեւ ես իմ բոլոր ստացուածս իմ ջանքովս եւ երեսին քրտինքովը շահած եմ, կը յուսամ թէ դատաւորը իմ որոշման ընդդիմութիւն չեն հաներ:

Թեյլուսընին մահուանէն անմիջապէս ետքն աս կտակին վրայ վեճ ելաւ. իր որդիքը դատաստանի ելան եւ ուղեցին կրտակն անվաւեր ցուցնել. սակայն դատաստանը զանկալ վաւեր վճռեց. միայն խորհրդանոցը նոր օրէնք մը սահմանեց որ անկէ ետքը ժառանգութեան բաժանումը միայն 21 տարի ուշացուի: Երկու տարի յառաջ իր թոռանցը վերջինը մեռաւ եւ նոյն ժամանակը դարձեալ դատաստան մը բացուեցաւ, որով հետեւ չորս հոգի աս ստակն իրենց օրինաւոր ժառանգութիւն կը համարին, երկուքն իրեւ թեյլուսընի ցեղին ամենէն երեցներն իսկ միւս երկուքն իրեւ աւելի մծաւոր ազգականներ: Ատենակալաց խորհուրդն հիմայ աս վեճը պիտ'որ որոշէ: Իսկ ստակի գումարին գալով, հաշիւ եղած է որ անկապ մինչեւ բաժանման ժամանակն 32 միլիոն սղերին պիտ'որ հասնէր, միայն թէ 60 տարուան միջոցին մէջ այնչափ վեճեր եւ դատաստաններ եղան եւ փաստաբաններն ու գործակալներն անկէ այնչափ կ'ընցնէ որ հիմայ հազիւ այնչափ մնացած է որչափ որ էր ձգուած ժամանակն: Ասիկայ աղէկ պատիժ մը կ'ըլլար կտակագրին եթէ կարող ըլլար իմանալ թէ իր այլանդակ

որոշումն՝ որով իր օրինաւոր ժառանգները զրկեց, միայն փաստաբանաց եւ գործակալաց ընտանիքը պարարտացնելու ծառայեցին, եւ իր անունը փոխանակ հարուստ ընտանեաց պատիւ ըլլաւ, իրեւ ունայնասէր եւ այլանդակ կը յիշուի:

Ժանտաղամանի ծառ:

Ժանտաղամանը (Մանյալէլ) Ամերիկայի սաստիկ թունաւոր ծառերէն մէկն է. ծառը մեծ դամբնեւոյ (երէտ աշուշ) կը նմանի, իսկ պտուղը խնձորի ձեւ ունի: Իր կեղեւին, տերեւներուն եւ պտղոյն հիւթը սաստիկ թոյն մըն է, որուն դէմ աղաջուրն իրեւ դեղութիւն կը գործածուի: Ամերիկայի վայրենիք իրենց զէնքերն աս հիւթով կը թունաւորեն: Գոմարն անուանի բնագէտն աս թոյնին սաստկութիւնը փորձելու համար հետեւեալ փորձն բրաւ. Պրիւսսիոյ մէջ վայրենի ամերիկացոց նետ մը գտաւ որուն ծայրին հարիւր տարի յառաջ նոյն հիւթին մէջ թաթխուած էր. ուղեղով իմանալ որ արդեօք թոյնը դեռ իր զօրութիւնը պահած է՝ նետին ծայրովը շուն մը վիրաւորեց: Անասունը քիչ ժամանակուան մէջ սաստիկ տանջուելով սատակեցաւ: Ճամբորդները կը հաստատեն թէ նաեւ ժանտաղամանին շուքը մահաբեր է, եւ եթէ մէկն յանդգնի անոր տակը պառկիլ ու քնանալ, ալ չի կրնար նորէն արթննալ:

Զանազան տէրութեանց ունեցած նաւերուն չափը:

Միաբանեալ տէրութիւնը 5,512,000 տակաւաւափ բեռ կրող նաւեր ունին, Անգղիա 5,042,270. Գաղղիա 716,140. Իտալական տէրութիւնը 546,462. Աւստրիա 322,447. Հոլանտա եւ Բելգիա 456,462. Սպանիա 379,421. Բրուսիա 368,729 Տանիմարգա 208,109. Նորվեկիա 338,631. Շուեդ 147,928. Հաւաւային Ամերիկայ 193,735. Պրեմիէ 190,000. Համպուրկ 119,884. Ռուսաստան 103,509 տակաւաւափ:

Նորակերպ մկնորսութիւն:

Փօտերս տանտէր մ'իր տան մէջի մկերը ջնջելու համար հետեւեալ միջոցը գործածեց որ շատ յաջող ելք ունեցաւ: Գլխաւորաբար յարկամէջը (Բուլա Էլէ) աս անասնիկներով լեցուն էր, անոր համար բարակ չուանի մը ծայրը կարթ (օւլա) մը կապեց վրան խորոված պանրի կտոր մ'անցուց ու վերէն այնպէս կախեց, որ կարթը գետնէն քիչ մը բարձր մնայ: Մկերէն մէկը պանրին հոտէն հրապուրուած՝ եկաւ վեր ցատեց եւ զանկալ խածաւ, բայց բերանը կարթին անցնելով անկէ կախուած մնաց: Իր հանած գլուխին եւ ազաղակը միւս մկերն այնպէս զարհուրեցուց որ ամէնը նոյն տնէն փախան ու դրացիներուն տունը տարածուեցան:

Ազգու զեղ:

«Տէր բժիշկ, ըսաւ հիւանդ մը զինքը դարմանող բժշկին, այսչափ ժամանակ է որ քու դարմաններդ կ'ընդունիմ եւ օգուտ չեմ գտներ, կ'երեւայ թէ իմ հիւանդութեանս բուն արմատը չէք գտած. կ'աղաչեմ այնպիսի դեղ մ'ըրէք որ անտը մէկ անգամէն բոլորովին փարատի: «Եթէ աս է ձեր բաղձաբեր պատասխանեց բժիշկն, անմիջապէս ամենէն աղբու եւ միակ դարմանը կ'ընդունիք. աս ըսելով ձեռքի դաւաղանոյն հիւանդին քովը կեցած օղոյ շիշին զարկաւ եւ զանկալ կտոր կտոր ըրաւ:

Աղէկ լսելու դարման:

Փիլիսոփաները կը համարին թէ աչքը գոցելը լսողութիւնը կը զօրացնէ: Զուարճասէր մարդ մ'աս կարծիք լսելով՝ ըսաւ. ստուգիւ աս պատճառիս համար է որ կիրակի օրերը քարոզի ժամանակ այնչափ աչքեր կը գոցուին:

Կարծ պատասխան:

«Աղամ որչափ ժամանակ դրախտին մէջ մնաց, հարցուց կին մ'իր ամուսնոյն: «Մինչեւ որ կին մ'ունեցաւ, պատասխանեց այլը: